

Ahmet Ağaoğlu'nun Fikrî Gelişim Çizgisi

Abdullah GÜNDOĞDU*

Değişimin Sözcüsü

Türkçü uyanış ve aydınlanma hareketinin Azerbaycan ve Türkiye’de önde gelen düşünürlerinden olan Ahmet Ağaoğlu, izlenmesi ve hakkında değerlendirme yapılması en zor şahsiyetlerin başında gelir. Bunda kendisinin olağanüstü velut bir yazar olması yanında bu üretkenliğinin sonuçlarına bütünüyle ulaşmadaki güçlüğü de ifade etmek gerekir. *Azerbaycan, İran, Rusya, Fransa ve Türkiye* başta olmak üzere dünyanın en muhataralı dönemlerine hem siyasi bir figür olarak aktif katılmış hem de yazılarıyla tanıklık etmiş, yol göstermiş çok yönlü biri hakkında bir değerlendirme yaparken onun süratine yetişmek de ciddi bir zorluk oluşturur. Söz konusu bölgeler, dönemler ve hadiseler de onun düşüncelerinin gelişimine doğrudan tesir etmiştir.

Yakın dostu olan Akçura, Ağaoğlu’nun *gayr-ı matbu* otobiyografisine dayanarak Türkçülüğün tarihindeki yerini anlatırken, hem ona hususi bir önem atfeder, hem de düşünce çizgisindeki tedrici gelişime dikkat çeker: “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Türkçülük cereyanında hususî bir mevki ayırmak lazımdır, itikadındayım. Ahmed Bey Agayef, Türk milliyetçiliği fikrine Şeyh Cemaleddin Afganî gibi bilcümle Müslümanların, hatta Şarklıların hayat, saadet, istiklâl ve istikbâli kaygısıyla birkaç merhaleden geçerek vâsıl olmuştur.”¹ Ağaoğlu üzerine yapılan bütün çalışmalar da onun hayatındaki ve düşüncelerindeki bu değişime ve bazen bölünmüşlüğe değinme yapmadan geçmezler. Hatta bu husus onun hakkında yazılan eserlerin adına da yansıtılmıştır². Bunda

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü

¹ Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, Haz. A. Tekin, A. Z. İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 440.

² Bu konuda Ağaoğlu üzerine yapılan üç ciddi çalışmayı zikredebiliriz: A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005; Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Donkişot Akademi Yayınları, İstanbul, 2002; Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmet Bey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

biraz da Ağaoğlu'nun hayatındaki bölünmüşlük yanında sürekli ve sami hislerle hakikati arayan bir aydın olması neden olmuştur diyebiliriz.

Ahmet Ağaoğlu'nun çok yazan bir düşünür olması, hatta hayatının her evresinde düşüncelerini yazmış olması, aslında her insan hayatında az çok olabilecek çelişkileri, değişimleri onun hayatında daha belirgin hale getirmiştir. Yazmayı yaşama biçimi hâline getirmiş bir yazar olarak, her ortamda ve her şart altında düşüncelerini yazıya geçirmiş, Fransa'da öğrenciyken başladığı yazı macerasını ömrünün sonuna kadar kesintisiz sürdürmüştür. Yine bu meyanda zikredilmesi gereken yazım serüveninin ürünleri olan günlükleri ve hatıraları, kendi öznel dünyası ile sınırlı kalmamış tanıklık ettiği dönemi, olayları ve kişileri tüm yönleri ile anlatan kaynak niteliğinde eserlerdir. Malta'da sürgündeyken bile bu tutkusundan vazgeçmemiş, hatıraları yanında zor şartlar altında *Üç Medeniyet* adlı eserini kaleme almıştır.³ Yazmak onun için hayat tarzı olduğu kadar aynı zaman da kendini savunduğu yegâne ve en etkili silahı idi. Serbest Fırka tecrübesinin altyapısını oluşturan fikirlerini önce *Cumhuriyet* gazetesinde neşretmiş sonra da 1930 yılında kitaplaştırmıştır.⁴ Serbest fırka deneyiminden sonra şartların aleyhine döndüğü zamanlarda bile 1933'de eşinin el dokuması halılarını satmak suretiyle *"Akın"* gazetesini çıkararak görüşlerini açıklamayı sürdürmüştür. Hayatının son yıllarında bile *Kültür Haftası* ve *İnsan* dergilerinde, bu arada *Cumhuriyet* gazetesinde dizi yazılar yazmaya devam etmiştir.

Değişmeye ve değiştirmeye yoğun iştiağı onu, içinde bulunduğu toplumda değişimin sözcüsü konumuna gelmesine neden olacaktır. Akçura ile ülkede yanlış giden işler üzerine sohbetlerinde kendisinin sürekli bu konuda öncülüğe zorlanmasından şikayetçi olduğu anlaşılıyor. Samet Ağaoğlu'nun aktardığına göre, Akçura ona *"Ahmet Bey, Ahmet Bey bütün bu fenalıklar açıkça konuşmalısınız. Niçin gidip gördüklerini, bildiklerini söylemiyorsunuz"* hitabına karşı *"Ben, hep ben! Hanginiz benim kadar konuşuyorsunuz? Hanginiz şikâyetleri benim kadar meydana vuruyorsunuz? Biraz da sen konuş sen konuş! Ne duruyorsun?"* diye sert karşılık verir, o da henüz küçük çocuklarını hatırlatarak *"benim kamburlarım var"* diye sesini yumuşatmıştır.⁵ Ancak onun değişmeyen yönlerinin bulunduğunu, kişiliğinde sabit kalan mümeyiz vasıflarının bulunduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Belki de değişime, yeniliğe açık oluşu bu vasıflarının başında geliyordu. Ayrıca, özgürlükçü, kendisini sürekli eleştiriye tabi tutan, iç hesaplaşmalarını çe-

³ Yazar Malta sürgündeyken kaleme alınan eser, parça parça Türk Yurdu dergisinde yayınlanmış, ilk olarak 1927 yılında basılmıştır. Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 13.

⁴ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul, 1930, s. 1-2.

⁵ Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 88-89.

kinmeden yazı konusu yapan özelliği ve inatçılığa kadar varan kararlılığı da bunlardandı. Bu tutumu her aşamada düşünceyle samimi bir bağ kurmuş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. O zaman içerisinde karşıt görüşleri de savunmuş bulunsa, her fikrinde samimi olmuştur.

İdealistliği sebebiyle iflah olmaz bir iyimser olan Ağaoğlu, yalnız bir cihetten kızdırılabilirdi. Malta sürgünün zor şartları altında, onun sürgün arkadaşı Hüseyin Cahit Yalçın'ın ifadesine göre; “herkesin şakasına tahammül eder, mihneti güler yüzle karşılar, en gamlı zamanlarda bile kahkahayı atardı. Fakat fikri siyasi akideler, vicdani kanaatler bahsinde onun kendinden geçerek coştüğünü ve haykırdığını görürdünüz”.⁶ 1918 yılında Batum'da Hüseyinzâde Ali Bey ile birlikte kaldığı otelde eskiden beri tanıdıkları Alman Hariciye müsteşarının “burada ne arıyorsunuz?” sorusuna karşılık “Biz Türküz! Kafkasya bir Türk ülkesidir. Bizim burada bulunmamız pek tabiidir. Fakat siz burada ne arıyorsunuz?” diye tartışmaya girer. Onun aşağılayıcı cevabına “müsteşar bey, haydutların en büyükleri sizin ülkenizdir. Yanlış yere geldiniz. Almanya'ya dönünüz” diye sert çıkmaktan çekinmez.⁷ Yine 1922 yılında Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Abilof'un her fırsattan yararlanarak Bolşevik propagandası yapmasına yine sert bir şekilde cevap vermesi⁸ onun hayatında sıkça görülen bu kabil örneklerdendir.

Ağaoğlu'nun Fikrî Gelişim Çizgisi

Ağaoğlu'nun 1888'de Paris'e gelmesi ile Ernest Renan ve Profesör James Darmesteter gibi Fransız oryantalistlerin yanı sıra Montesquieu'nun İran mektupları ile başlayan Pers-merkezciliğin etkisi altında kalması onun ilk fikri aşamasını oluşturur.⁹ Fransa'da başta Ahmet Rıza Bey ve Jöntürk çevresi yanında Cemaleddin Afgani ile kurmuş olduğu ilişki ıslahatçı/reformist, yenilikçi/modernist İslamcı bir görüşe yaklaşmasına yol açmıştır. Türki-

⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, **Tanıdıklarım**, Haz. G. Ö. Çakır, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2019, s. 150.

⁷ Ali Haydar Bayat, **Hüseyinzâde Ali Bey**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 34.

⁸ **Atatürk'ün Sırdışı Kılıç Ali'nin Anıları**, Derleyen Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 153.

⁹ Akçura'nın nakline göre bizzat kendi otobiyografisinde bu durumu şöyle anlatır: “Muallim James Darmesteter'in teveccühünü celb ettim. Müşarünileyh hakkında unutulmaz lütuflar ve inayetler ibraz etmeye başladı. Beni evine davet etti. Pars'te mühim bir edebi salon sahibi olan ve Paris edipleri arasında mümtaz bir mevki ihraz etmiş bulunan Marie Robinson'a takdim etti. Ben de Robinson'un salonuna muntazaman devam etmeye başladım. Bu salonun ziyaretçileri arasında, o zaman Fransa'nın meşhur âlim ve ediplerinden olan Ernest Renan, Hippolyte Taine, Gaston Paris, Oppert, Madam ve Möyö Dieulafoi gibi zatlar vardı. Ev sahibesi beni bunlara takdim etti.” Akçura, **a.g.e.**, s. 446.

ye’de daha çok Türkçüler üzerinde tesirini gördüğümüz Afgani onunla aynı fikri köklere sahipti. İslâm’ın akıl ve bilime uygunluğunu savunan Afganî, Batı uygarlığına yaklaşımı ile İslamcılardan daha çok Türkçülerin üzerinde etki uyandırmıştır. Bu gezgin filozof, İslâm’ın akıl ve bilimle uyumlu olduğuna inanıyor ve Müslümanları seçici davranmaları şartıyla, Batı eğitimi, tekniği ve yöntemlerini almaları konusunda teşvik ediyordu. Müslümanların dogmatizm ve batıl inanışlarını bırakarak mezhep ayrılıklarına son vermeleri gerektiğini savunuyordu. Her Müslüman ulusun kendi ulusçuluğunu geliştirip sömürgeciliğe karşı bir silah olarak kullanabileceklerini öngörüyordu. Bu şekilde Batı sömürgeciliğine karşı ortak bir paydada toplanacak olan Müslümanlar, despotik olmayan özgürlükçü tek bir idare altında birleşebileceklerine inanıyordu.¹⁰ Azerbaycan’da her yelpazedeki aydınların çoğunu etkileyen bu tarz İslâmcılık, yüzyılların biriktirdiği Sünni-Şii mücadelesinin tarihi tortusunu silecek bir anlayışı bünyesinde barındırıyordu. Bu anlayışın Azerbaycan’da en önemli temsilcisi Ahmet Ağaoğlu idi. Gençlik yıllarında kaleme aldığı ve Fransız basınında yer alan yazıları, Afganî’den mülhem bu tarz bir İslamcılığa dayanıyordu. Bu dönemde daha çok Osmanlı’ya soğuk duran İran odaklı bir düşünceye sahipken 1895’de İstanbul üzerinden ülkesine döndükten sonra onun itihât-ı İslâm fikrindeki İran’ın yerini giderek Türkiye alacaktır.¹¹ Ağaoğlu, bu tarz reformist İslam anlayışını, daha sonrada koruyacaktır.

Azerbaycan’a döndükten sonra halkının hukukunun korunması, milli uyanış, yenileşme, taassupla mücadele ve Müslüman kadının hukukunun verilmesi yönündeki siyasi ve kültürel faaliyetleri, onun düşünce eksenini liberal milliyetçiliğe doğru yönlendirmiştir. Azerbaycan Türkleri için dini taassupla kaynaşmış olan İran kimliği milli uyanışın önünde en ciddi engellerden birini oluşturunuyordu. Bu nedenle Azerbaycan’da İranlılık ile birlikte dini taassupla da baş etmek zorunda kalan milli uyanış hareketi, İdil-Ural bölgesine nispetle daha laik karakterde olmuştur. Ağaoğlu’nun ülkesine döndükten sonra fikri gelişiminde baş etmesi gereken bir mesele olan bu durum, Şuşa’dan taşınarak Tiflis ve Bakü’nün kozmopolit ortamında yaşamayı tercih etmesine neden olmuştur. 1900 yılında “*İslâm ve Ahund*” adıyla yazdığı din adamlarındaki yozlaşmayı ve Azerbaycan’da mezhep ayrılığının İslâm’a vermiş olduğu zararları anlatan risalesi basılmamış elden ele çoğaltılarak dağıtılmıştır. 1901 yılında yazdığı “*İslâma Göre ve İslâm’da Kadın*” adlı diğer risalesini Rusça olarak Tiflis’te yayınladı.

¹⁰ Nikki Keddie, *Cemâleddin Efgânî Siyasi Hayatı*, Çev. A. Yalçınkaya, Bedir Yayınları, İstanbul, 1997, s. 21, vd.

¹¹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Terçüme Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 54, 72, 86, 87.

mıştır. Ağaoğlu, bu risalesinde “Müslümanların kurtarılması, onların manevî, hatta siyasî kalkınmaları yalnız iki meselenin hallin bağlıdır. Kadın meselesi ve alfabesinin ıslahı” diye yazar. Eserinde kadınların insani haklardan mahrum tutulmasının İslâm’a da uymadığını anlatmaya çalışmıştır¹².

1905 devriminden Türkiye’ye göç ettiği 1909 yılları arasında, Azerbaycan İdil-Ural bölgesi ile yarışan bir fikri canlılık içerisinde olmuştur. Ağaoğlu’nun liberal milliyetçiliğe geçiş yaptığı dönem bu yıllardır. 1905 yılında Kısa bir dönem, Topçubaşiyev ve Hüseyinzade ile birlikte Hayat’ın editörlüğünü yaptıktan sonra, Şubat 1906’da çıkarmaya başladığı daha ilerici fikirleri savunan İrşâd gazetesi, Fransız Devrimi’nin ilkeleri olan Hürriyet, Müsavat, Adaleti kendi şiarı seçmişti. Yazarları arasında Nerimanov, Azizbekov ve Efendiyeve gibi Himmetçiler de yer alan bu gazete, çarlığın zulmü altına inleyen Rusya’da Fransız Devrimi’ni gölgede bırakacak büyük bir devrimin olacağı öngörüsünde idi.

Bakü’de Hayat ve İrşad’ın öncülük ettiği Türkçe neşriyat zaten bundan mahrum olan milyonlarca Türkün yaşadığı İran’da hemen ilgiyle takip edilmiş, fikri gelişim yönünde etkisini göstermiştir.¹³ Günün önemli konuları üzerinde tartışmalar açan İrşâd, “Sosyalizm mi, Nasyonalizm mi?” başlıklı bir tartışma konusu ortaya attı. Sosyalizm’e öncelik verenler, “Müslümanların gelecek çizgisinin insanlığın geri kalanından farklı olmadığını, dolayısıyla kendilerini milliyetçi duygulardan ayrı tutmaları gerektiğini ileri sürüyordu”. Bu tartışma çerçevesinde ifade edilen görüşlerin çoğu milliyetçilik taraflısıydı. 1907’de Çarlık rejiminin tehlikeli bulunarak kapatılan gazete 1908’de tekrar çıkmaya başlamıştır. Gazetenin traji üç bini bulmaktaydı. İrşad’ın kapatılmasından sonra Ağaoğlu, Bakü’de sanayici Murtaza Muhtarov’un yardımıyla “Terakki”yi çıkarmaya başladı. İrşad’daki yazı kadrosu hemen hemen Terakki’de de aynıydı. Ağaoğlu, İrşad’da başlattığı tartışmayı Terakki’de de sürdürür ve tartışmada kendi tercihini milliyetçilikten yana yapar. Bu konuda görüşlerini şöyle ifade eder: “Sosyalizm, takipçilerini küçümsemeyeceğimiz, yüksek ve muhteşem bir ideal. Fakat, bu idealin halen bir düş olduğunu dikkate almamız gerekiyor, gerçekleşmesi için bir değil bir çok yüzyıl geçmesi gerekebilir. Bu esnada milletler gelişiyor ve tümü milliyetçilik denilen aşamadan geçmek zorunda. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Almanların çizgisini izleyerek milliyetçilik yolundan gitmemiz lazım”. Aynı makalede Ağaoğlu, tercihini neden milliyetçilikten yana yaptığına başka bir neden olarak milliyetçiliğin toplumdaki tüm sınıfları birleştirmesini gösterir¹⁴.

Türkiye’de 1908 Jön Türk Devrimi zamanlama açısından ilginç bir döneme denk gelmişti. Rusya istibdada dönerken Türkiye özgürlüğe yönelmişti.

¹² Yusuf Akçura, Türk Yılı 1928, s. 450-454..

¹³ Ahmet Ağaoğlu, “Âlem-İ İslâm, Makâlat, İran’ın Mâzi Hâline Bir Nazar”, *Sırat-ı Müstakîm* Cilt:5 Ay:9 Yıl:1326, Sayfa:79.

¹⁴ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s. 87, 104, 110, 118, 179, 190, 204.

Rusya’da 1905 Devrimi’ne karşı gelişen irticâın sonucunda Çarın, Rusya’daki Müslümanların düşünce ve basın özgürlüğü başta olmak üzere bütün özgürlüklerini kısıtlayan, 1907- 1908 gerici baskı hareketinden sonra Kırımlı, Tatar, Azeri aydınlardan oluşan kalabalık bir seçkinler ordusu Türkiye’ye akmıştı. Nitekim Temmuz Devrimi’ni izleyen birkaç ay içerisinde Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade, Abdürreşit İbrahim, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshaki, Halim Sabit, gibi isimler bunların başlıcalarıydı. Bunlar yeni yönetim tarafından çok iyi karşılandılar. Göçmen örgütleri kurulmuş, özgürlüğe yelken açmış Türk düşünce ve kültür hayatı onların rüzgârıyla daha sağlıklı, daha özgün ve siyasi hayatı gölgede bırakacak daha köklü bir devrim yaşıyordu. Onların siyasi hayattaki etkileri de görülmekte gecikmeyecektir. Bu buluşmanın tarihi bir tesadüften öte bir anlamı olmalıydı. Ağaoğlu, Akçura ve Ziya Gökalp gibi, Jöntürk devrimini olumlu karşılamakla birlikte bunu yeterli görmüyorlar sadece siyasi bir değişiklikle sınırlı kalmamasını umut ediyorlardı¹⁵.

24 Temmuz 1908 devrimi ile kurulan meşruti idare Türkçülüğün Osmanlı Türkiye’sinde serbestçe faaliyet gösterebileceği ve bir süre sonrada iktidara geleceği bir ortam yaratmıştı. Artık diğer ülkelerdeki soydaşları da Türkçülerin ilgi alanına girmeye başlamıştı. Çarlık Rusya’sı hâkimiyeti altında Osmanlı topraklarından daha fazla Türkün yaşadığı gerçeğini fark ettiler. Türk derneğinin kurulması ile bura Türkleri temsilcileri davet edilmiş ve bunlar kısa bir süre sonra İstanbul’da görünmeye başlamışlardı. Azerbaycan Türkleri bunlar içinde güçlü bir kanat oluşturuyordu. Bunların başında Ağaoğlu, Hüseyinzade, Yusufbekov, Şair Mehmed Hadi, Karabekov vardı. Bunlar Türkçülük çalışmalarında çok önemli görev üstlendiler. Gaspıralı, Akçura ve Hüseyinzade İttihat Terakki’nin yüksek kuruluna katılmaya davet edilirken Ağaoğlu, İstanbul eğitim müfettişliğine atanmıştı. Her zaman verimli bir yazar olan Ağaoğlu, bu süreçte İran yanlısı tavrından Osmanlı merkezli Türkçülüğe uzanan siyasi evrim çizgisini bu dönemde tamamladı¹⁶. Ağaoğlu’nun kitaplaştırdığımız *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad* dergilerindeki yazıları bu evrim çizgisinin önemli bir halkasını oluşturur. Aynı zamanda bu yazılar, o dönem fikir hayatına, eğilimlerine, tarihine, kültürüne, anlayışına ışık tutacak bir özelliğe sahiptir. 1910’dan 1914 yılları arasında bu dergilerde yazmıştır.¹⁷

Ağaoğlu’nun bu dönem yazılarında İttihat Terakki Cemiyeti merkez-i umumisinde bulunmasının etkilerini açıkça görebiliriz. Bu yazılara cemiye-

¹⁵ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1999, s. 61, 85.

¹⁶ Tadeusz Swietochowski, a.g.e., s. 104-105.

¹⁷ Abdullah Gündoğdu, *Ümmetten Millete, Ahmet Ağaoğlu’nun Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerindeki Yazıları Üzerine Bir İnceleme*, IQ Yayıncılık: İstanbul 2007, s. 9-13.

tin resmi görüşü yansır. Bir anlamda cemiyetin resmi görüşünün şekillenmesinde onun bir hayli etkili olduğu da bu yazılardan anlaşılabilir. Cemiyetin denetiminde yaratılması düşünülen, dozajı ayarlanmış ve ancak cemiyetin izin verdiği kadar bir İslâmcılık ve Osmanlıcılığın Ağaoğlu'nun yazılarında da ifadesini bulduğunu söyleyebiliriz. Ancak Ağaoğlu'nun burdaki yazılarında da Türkçülüğe daha açık olduğunu ve diğer tarz-ı siyasetlere olan ilgisinin cemiyetin ve ülkenin günlük ihtiyaçlarından kaynaklandığını söylemek gerekir. Bunu onun bu dönemdeki Türk Derneği, Türk Ocağı ve Türk Yurdu'ndaki faaliyetlerinden anlayabilmekteyiz. Türk Yurdu dergisinin kuruluş fikri şair Mehmed Emin Yurdakul'dan gelmiş olmakla birlikte derginin kuruluşunda Akçura ile birlikte Ağaoğlu'nun yoğun bir mesaisi olmuştur.¹⁸

Bununla birlikte, 1911'in sonlarına doğru, Trablusgarp'ta İtalya'ya karşı savaşın sürdüğü dönemde, Türk Milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu için tehlikeli sonuçlar doğurabileceği düşüncesine varan Sırat-ı Müstakim grubu ilerlemeci tutumunu yavaş yavaş terk etti. Özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra bu daha da hızlandı. Türkçüler de kendi yayın organlarını kurarak kendi yollarını İslamcılardan ayırdılar. Akçura Sırat-ı Müstakim'le olan ilişkisini kesti. Ağaoğlu bir süre daha yazmakla birlikte yazı ağırlığını Türk Yurdu'na kaydıracaktır. Bu anlamda Sırat-ı Müstakim'in isim değiştirerek Sebilürreşad adını alması bir bakıma muhteva olarak da çoğulcu yapısını bırakarak daha *tekil* İslâmî bir yapı kazanmasıyla da denk düşmektedir. Ağaoğlu, İslamcılarının Türkçüleri şirkle suçlamalarına karşı, Türk Yurdu'ndan Yusuf Akçura'dan farklı olarak din ve milliyet konularında daha çok Ziya Gökalp'e yakın bir üslup benimsemişti. Kur'an ve hadislerle atıfta bulunarak, milliyetçiliğin İslâmiyet'te yeri olduğunu kanıtlamaya çalışmaktı.¹⁹ Nitekim Ahmet Ağaoğlu da Ziya Gökalp gibi özellikle Türk Yurdu'ndaki bir dizi makalesiyle, Kuran ayetlerine dayanarak, İslâmiyet'in milliyetçiliğe karşı olmadığını göstermek isteyecektir. Ona göre İslâmiyet, milliyetçiliği değil, İbn Haldun'un ortaya attığı bir kavram olan kabile asabiyetini, mahkûm etmişti.²⁰

Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad dergileri, Ağaoğlu'nun yazı yazdığı süre zarfında İttihat Terakki tarafından yönlendirilmiş bir İslâmcılık fikrine daha yakın durmaktaydı. Derginin zamanla Cemiyet ile bağlarını kesmesi karşısında onun yerini 12 Şubat 1914 tarihinde ilk sayısı çıkan 30 Ekim 1918 tarihine kadar yayın hayatında kalan '*İslâm Mecmuası*' alacaktır. Türk Yurdu çevresinin İslamcılarla yollarını ayırdıktan sonra "*dinli bir hayat, hayatlı bir din*" şiarıyla

¹⁸ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 68; ayrıca bk. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1908-1914*, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s.446-447.

¹⁹ Abdullah Gündoğdu, a.g.e., s. 49- 57.

²⁰ Ahmet Ağaoğlu, "İctimaiyat: İslâm'da Dava-yı Milliyet", *Türk Yurdu*, Tutibay Yayınları Ankara, 1999, C. VI/10-11, s. 372- 376; 388- 392.

çıkan mecmua, kendi İslâmi anlayışlarını ortaya koydukları bir platform olmuştur. Mecmuanın kurucusu ve müdürü Halim Sabit 25, diğer kuruculardan Şerefeddin (Yaltkaya) 24, Mansûrîzâde Said'in 23, Rızâeddin bin Fahreddin'in 22, Ahmed Besim Atalay'ın 20, Ziya Gökalp'in 18 ve M. Şemseddin'in (Günaltay) 11 makalesi yer alırken Ağaoğlu'nun bir yazısı yayınlanmıştır.²¹

Demokratik ve Liberal Bir Türkçülük

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız Ağaoğlu'nun fikri gelişimi ve kişilik yapısına ek olarak Türk düşünce ve siyasi hayatında temsil ettiği çizgiyi ve etkisini anlamak konusunda onu yakın dostu Akçura ile birlikte değerlendirmek yerinde olur.

Akçura ve Ağaoğlu'nun adı Türkçülük konusunda hep yan yanadır. Türk Yurdu'ndaki yaklaşımları da birbirine çok yakındır. Bu dergide ikisi tarafından kaleme alınan *Türk Âleminden* başlığını taşıyan günlük fıkralarda siyasi, ictimai ve kültürel meseleler, Türk dünyasının bütünü ve Türklük nokta-i nazarından ele alınıyordu. Bunun sonucunda kamuoyunda Osmanlı bakış açısının yerini Türkçü bakış açısı, Türklerin başlı başına bir dünya oluşturdıkları, kendilerine özgü gelişme çizgileri ve sorunları olduğu düşüncesi taraftar toplamaya başlamıştı. Bugün de kullandığımız "*Türk Dünyası*" kavramı bu iki yazarın bir katkisidir. Türk Yurdu'nda Akçura ile birlikte, Rusya'da ortaya çıkan Müslüman Türk-Tatar burjuvazisinin ilerlemeci ideolojisi olan Türkçülük Osmanlı toplumunda örnek bir model olarak sunulmaktaydı.

Esir Türk ülkelerinden, hür ve bağımsız Türk devletine iltica etmiş bu iki adam, zaman zaman üzücü yerli tutuculuklarına da muhatap olmalarına karşın Türklüğün bu son kalesine sadakatle hizmet etmekten biran bile geri durmamışlardır. 28 Mayıs 1921 tarihinde Malta sürgününden kurtuluşunu "*Ankara'nın kuvvetli ve hamiyetli müdahalesi*" sonucunda olduğunu belirten Ağaoğlu'nun döndükten sonra Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Başkanı, eski dostu Neriman Nerimanov'un kendisini Azerbaycan'a davet eden resmi davetini nazikçe reddederken verdiği cevapta sıraladığı üç sebep, bu konuda iyi bir örnek teşkil eder. Bunlardan ilkinde onun temsil ettiği fikir sistemine katılmadığını dürüstçe belirtir. İkincisinde Türkiye'ye olan inancını gösteren "*Türkler için tek kurtuluş imkânının Osmanlı Türklüğünde bulunduğu hakkında sizce de bilinen eski fikir ve kanaati*" olduğunu hatırlatır. Üçüncü sebep ise Ankara'ya ve Atatürk'e olan bağlılığını gösterirken; "*beni esaretten kurtararak bana yeniden can ve varlık vermiş olan Ankara'ya koşmanın benim için bir namus borcu olduğu fikrim*" der.²²

²¹ Mecmua 3 cilt halinde Zeytinburnu Belediyesi tarafından yayınlanmıştır. *İslâm Mecmuası 1914-1918*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, s. 51- 59.

²² Ahmet Ağaoğlu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Haz. E. Eğribel- U. Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 141.

Akçura 1919 şartları altında olgunlaşan düşünceleriyle Türkçülüğün giderek iki kola ayrılmakta olduğunu belirterek bunları *demokratik* ve *imperialist* olmak üzere iki başlıkta adlandırır. “*Demokratik Türkçülük, milliyet esasını, her millet için bir hak olarak telakki ediyor ve Türkler için talep ettiği bu hakkı, diğer milletlere de aynı derecede hak olarak tanıyordu. İmperyalist Türkçüler ise, ekser Avrupa nasyonalistlerine benziyorlardı*” diye tanımlar.²³ Kuşkusuz Akçura, Türkçülüğün iki kolu üzerine yaptığı tasnifte kendisi gibi Türk Yurdu çevresi ile birlikte özellikle Ağaoğlu’nu da demokratik Türkçülüğün mümessili olarak görüyordu. Ancak Ağaoğlu, demokratik Türkçüler arasında “*fert yok cemiyet var*” diyen başta Gökalp’ten ve Sosyal eşitlik ilkelelerine bağlı Akçura’dan bir yönüyle Ferdietçi ve liberal olarak ayrılıyordu. Milli Mücadele kazanıldıktan sonra Gökalp ile Ağaoğlu *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde birlikte yazmaları Cumhuriyeti kuran Türkçülük fikriyatının liberal ve toplumcu eğiliminin birlikte temsili anlamına geliyordu. Gökalp Diyarbakır’dayken çıkardığı Küçük mecmuadaki görüşlerini daha da genişleterek “*Türk Devleti’nin esasları ne olmalıdır?*” meselesine odaklandığı yazılarında daha çok devleti her şeyin üzerinde gören *Devletçilik* yaklaşımı ile milleti esas alan Akçura’dan bile ayrılıyordu. Ferdin haklarını devletten önde olduğuna inanan Ağaoğlu ise devletin vazifesinin bu hakları korumaktan ibaret olduğunu savunuyordu. Ağaoğlu, yeni devletin tamamen liberal ilkelere dayanması gerektiğini yazıyor, “*Türk milletinin Batı medeniyetine erişmesinin tek çaresi, bu medeniyeti meydana getirmiş olan serbest teşebbüs prensibinin samimiyetle kabulünden ibarettir*” diyordu.²⁴

Ahmet Ağaoğlu, Demokratik Türkçülüğün her daim liberal kanadını temsil etmiştir. Türkçülüğe sosyal bir muhteva kazandırma teşebbüsü olan ve Akçura’nın amele sandıkları gibi konularda kalem oynattığı *Halka Doğru Mecmuası*’nda²⁵ adı daimi yazıcılar arasında gözüke de ancak 1. ve 3. Sayılarında tefrika edilen “*Hazreti Fatıma’nın Kahramanlığı*” başlıklı bir makalesinin yer alması ilginçtir. Akçura dergilerinin çıkarırken milletin temelini oluşturan halkı şöyle tanımlar: Biz, “*Halka Doğru*” diye ad taktığımız bu cedideyi halk için, halka faydalı olmak için çıkarıyoruz. Halktan muradımız, köylükte yaşayan az toprak sahibi, yâhud büsbütün topraksız recberler; sonra şehirlerde geçinen ufak esnaf ve günlükcü ‘ameleler, ırgadlardır.”²⁶ Bu yönüyle,

²³ Yusuf Akçura, “Cihan Harbi’nde İştirakimiz ve İstikbalimiz”, *Siyaset ve İktisad*, s. 15-18.

²⁴ Samet Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 26- 27.

²⁵ Abdullah Gündoğdu, “Türkçülüğe Toplumsal ve İktisadi Muhteva Kazandırma Girişimi Olarak Halkçılık Düşüncesi ve Halka Doğru Mecmuası”, *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdulkadir Donuk Armağanı*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2017, s. 311-328.

²⁶ *Halka Doğru Mecmuası*, Sayı. 1-3.

İkinci TBMM’de mebus olarak, iş kanunları teklif etmesi, hazırlanan ilk iş kanunu projesi sayılabilecek *İş Mecellesi*’nin raportörlüğünün istekli bir şekilde üstlenmesi onu Türk işçi hareketleri ve emek sorunları tarihinde başta zikredilmesi gereken bir mevkie yükseltir.²⁷ Toplumcu bir dünya görüşüne sahip olurken bir yandan da Türklük idealizmini birlikte sürdürmüş olması, Akçura’nın daha sonraki kuşaklar için yeterince anlaşılmasında engel teşkil etmiştir.²⁸ Ağaoğlu ise yakın dostu Akçura’dan İngiliz tarzı bir liberal demokrasi anlayışıyla ayrılıyordu.

Ağaoğlu’nun değişen düşünce çizgisinde değişmeden olgunlaşan onun serbestiyet, özgürlük, hukukun üstünlüğü, kanun ve meşrutiyet taraftarlığıdır. Onu en rahatsız eden keyfilik ve istibdattı. Tüm hayatı boyunca gerek tavırları ve mücadelesi ve gerekse yazıları ile hep bu temel çizgiyi korumuştur. Yakın çevresi de onu daha çok bu yönüyle tanımıştır. Onun liberal ve özgürlükçü yanı, serbestiyete olan temayülü, adeta onunla özdeşleşmiştir. 1929 İktisadi bunalımı ardından bu yöndeki fikirleri daha da tebellür etmiş olan Ağaoğlu, bu konuda ütopyasını tamamladığı *Serbest İnsanlar Ülkesinde* adlı eseriyle karşımıza çıkar. “*Cumhuriyetin manevi cepheden ideolojisini kendime göre kurmak cüretinde bulundum*” diye tanımladığı eserinde yüzyılların tahakkümünden zincirlerini kırarak siyasi hürriyetini kazanan bir Türk gencinin düşüncesini, duygularını ve vicdanını da özgürleştirebileceği hür ve serbest bir ülkeye yaptığı yolculuk esnasında karşılaştığı güçlükleri, önünde beliren yol ayrımlarını anlatır.²⁹ Onun bu siyasi ütopyası Serbest Fırka tecrübesinin de etkin bir rol oynamasına fırsat vermiştir. Öyle ki *Serbest Fırka* kurulurken bu ismin seçilmesinde ve Gazi’nin talimatıyla bu firkada görev almasında bu yönü belirleyici olmuştur.³⁰

Sonuç

Serbest Fırka tecrübesi her ne kadar başarılı olamasa da onun temsil ettiği çizgi, Cumhuriyetin demokratik değerler ve özgürlüklerle içeriğinin

²⁷ Samet Ağaoğlu, a.g.e., s. 87-88

²⁸ Berkes, “Unutulan adam”, *Sosyoloji Konferansları*, C.XIV, 1976.

²⁹ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul, 1930.

³⁰ “Receb Bey 1933 senesinde Yalova’da bana dedi ki: “Fırkaya serbest namını veren benim! Gazi’nin huzurunda firkadan ve firkaya bir isim bulmaktan bahis olunuyordu. Ben dedim ki, bu firkaya Ahmet Bey herhalde alınmalıdır. Ahmet Bey aramızda en eski ve en kat’i bir liberaldir Fırkaya da Serbest ve Liberal ismini verelim.” Bu fikir Gazi’nin hoşuna gitmiş ve firkanın ismi fırka kurulmadan evvel seçilmiş imiş! Bu suretle firkanın ismi de, benim Yeni Fırkaya geçmekliğim de fırka kurulmadan evvel Cumhuriyet Halk Fırkası ileri gelenleri arasında kararlaştırılmış imiş!” Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 40-41.

zenginleşmesi yönündeki beklentileri temsil etmektedir. Bu çizgi, daha sonra Türk siyasi hayatının bunalımlardan çıkıp demokratik zeminde sağlıklı işlemesine fırsat verecek bir kanadının önünü açmıştır. Ölümünden yedi yıl sonra kurulup on bir yıl sonra iktidara gelecek olan *Demokrat Parti* bu çizginin tezahürü olarak çok partili hayatımıza büyük katkı yapmıştır. Oğlu *Samet Ağaoğlu*'nun bu parti içerisindeki konumu³¹, bu sürekliliği göstermesi bakımından anlamlıdır. Yine onun temsil ettiği çizgi, başta Azerbaycan olmak üzere oluşmasına çaba sarf ettiği Türk dünyasında demokratik ve özgürlükler açısından ilham verici bir mahiyete sahiptir.

Kaynakça

- A. Holly Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Abdullah Gündoğdu, “Türkçülüğe Toplumsal ve İktisadî Muhteva Kazandırma Girişimi Olarak Halkçılık Düşüncesi ve Halka Doğru Mecmuası”, **Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdulkadir Donuk Armağanı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s. 311-328.
- Abdullah Gündoğdu, Gündoğdu, Abdullah, **Ümmetten Millete, Ahmet Ağaoğlu'nun Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerindeki Yazıları Üzerine Bir İnceleme**, IQ Yayıncılık: İstanbul 2007.
- Ahmet Ağaoğlu, **Serbest İnsanlar Ülkesinde**, Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul, 1930.
- Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Ahmet Ağaoğlu, **Mütareke ve Sürgün Hatıraları**, Haz. E. Eğribel- U. Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Ali Haydar Bayat, **Hüseyinzâde Ali Bey**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, Derleyen Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.
- Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmet Bey**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1999.
- Halka Doğru Mecmuası**, Sayı. 1-3.
- Hüseyin Cahit Yalçın, **Tanıdıklarım**, Haz. G. Ö. Çakır, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.

³¹ Bkz. Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük, Demokrat Partinin Kuruluşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

- Nikki Keddie, **Cemâleddin Efgânî Siyasi Hayatı**, Çev. A. Yalçinkaya, Bedir Yayınları, İstanbul, 1997.
- Niyazi Berkes, “Unutulan adam”, **Sosyoloji Konferansları**, C.XIV, 1976.
- Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük, Demokrat Partinin Kuruluşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa 1908-1914**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Tercüme Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.
- Ufuk Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın**, Donkişot Akademi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Yusuf Akçura, “Cihan Harbi’nde İştirakimiz ve İstikbalimiz”, **Siyaset ve İktisad**, s. 15-18.
- Yusuf Akçura, **Türk Yılı 1928**, Haz. A. Tekin, A. Z. İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.